

Socialistická společnost se vyvíjí v procesu stálé diferenciaci a integrace. Převládající tendencí je vývoj směrem k větší sociální stejnorodosti. Jde především o překonávání rozdílu mezi prací duševní a fyzickou a uvnitř práce fyzické pak o sbližování pracovních podmínek. Tento proces je podporován změnami v oblasti výrobních sil i výrobních vztahů. Jsou to především změny v obsahu a charakteru práce. Tyto změny je možno zachytit především jako změny ve struktuře povolání. V profesionální struktuře dochází ke změnám spojeným se zánikem starých povolání a vznikem nových. Jsou překonávány úzké hranice jedné profese, řada pracovníků si osvojuje druhou i třetí profesi. Současně probíhá proces drobení práce na dílčí operace, především s dalším rozšiřováním pásové výroby. Tento proces vede u části pracovníků k dequalifikaci, ke ztrátě původní profese. Vývoj profesionální struktury společnosti je rozporný proces, který je možno sociologicky zachytit a studovat. Probíhající profesionální změny je možno správně interpretovat jen v rámci sociální struktury tříd a vrstev, které tvoří základ všech společenských vztahů. Poznávání a vysvětlování vývoje profesionální struktury tvoří oblast společného zájmu řady vědních disciplín. V této stati jde o výklad problematiky povolání z hlediska ekonomické sociologie, především sociologie práce.

Ekonomická sociologie se dosud zabývá především sociologií organizace jako sociální mezostruktury, jejíž poznání dává předpoklady ke zdokonalování řízení. Studie také pracovní skupiny v této organizaci, tedy sociální mikrostrukturu, s cílem poznat její uspořádání a sociální funkce. Značně menší pozornost je dosud věnována sociální makrostruktuře, tj. velkým sociál-

ním skupinám. Pokud je sociální makrostruktura studována, pak je to většinou jen v kategoriích tříd a vrstev, tj. jako základní rozdělení společnosti na dělníky, družstevní rolníky a inteligenci. Vnitřní struktura těchto tříd a vrstev je již opomíjena. Jako diferencující faktor se užívá vzdělání, které však je pouze jednou z charakteristik profesionálních skupin uvnitř jednotlivých tříd. Přes značný pokrok, kterého bylo dosaženo v poznání pracovních a životních podmínek různých skupin pracujících, nám dosud *chybí ucelené sociologické studium povolání*, které s jistotou licencí můžeme označit jako sociologii povolání. Má to své příčiny teoretické i praktické. Pokusíme se na některé ukázat a naznačit řešení.

Hned na počátku tohoto zkoumání je však třeba odlišit sociologii povolání od *profesiografie*, kterou se zabývá psychologie. Profesiografie zjišťuje především způsobilost k povolání, tj. povolání jako činnost a typ osobnosti, který jí vyhovuje. Psychologie zkoumá, viz [Matoušek 1965]:

1. *pracovní výkon*, tj.
 - a) pohybovou ekonomii,
 - b) pracovní metodu,
 - c) rytmus a monotonii,
 - d) pracovní a osobní tempo,
 - e) pracovní dobu a její členění;
2. *pracovní motivaci*, tj.

- a) vztah k práci,
- b) pracovní postoje a pracovní morálku,
- c) technologii a pracovní uspokojení.

Naproti tomu *sociologickou analýzu povolání* je nutno zaměřit na ty oblasti, které nejsou řešeny psychologii práce ani jinou společenskou vědou. Jsou to tyto otázky:

1. místo povolání v sociální a třídní struktuře společnosti,
2. povolání jako sociální skupina a jeho instituce,

3. odvětvová, oborová a oblastní struktura povolání,
4. kvantitativní a kvalitativní vývoj povolání.

Úkolem této stati je pokusit se o částečnou odpověď na vytyčené otázky a ukázat, jak je problematika povolání řešena v konkrétních sociologických výzkumech.

1. Místo povolání v sociální a třídní struktuře společnosti

Sociologii povolání se zabývá jak marxistická, tak i buržoazní sociologie. Sociologii povolání a jejími souvislostmi se sociální strukturou se zabývají přední američtí sociologové P. M. Blau a O. D. Duncan. Vycházejí z Durkheimovy teorie dělby práce a své pojetí sociální struktury opírají o práci M. Webera. Je jim zřejmá souvislost povolání s třídní strukturou společnosti. Říkají: „Postavení v povolání není totožné ani se sociální třídou, ani s prestižním statusem, ale je spojeno s oběma, zvláště s prvním“ [Blau 1967]. Současně však zařazují povolání do svého systému sociální stratifikace, který neguje třídní pojetí společnosti. S tímto teoretickým problémem buržoazní sociologie souvisejí však i praktické problémy, spojené se získáváním empirických údajů statistickou metodou. Na tyto potíže upozorňují američtí průmysloví sociologové D. C. Miller a W. H. Form: „Stejně jako v případě klasifikace průmyslu, také základ klasifikace povolání se měnil od jednoho censu k druhému. Alba Edwards a další vynaložili značné úsilí na to, aby dosáhli srovnatelnosti kategorií povolání používané v cenzech Spojených států v různých letech. Edwards vytvořil hrubou socioekonomickou škálu s příjmem a vzděláním, pohybující se více méně systematicky kolem škály od specialisty k nekvalifikovanému dělníku“ [Miller 1964]. Přestože Miller a Form uvádějí ve své práci řadu monografií o různých povoláních, ani oni nevytvořili systematickou teorii povolání. V anglosaské literatuře je problematické také rozlišování povolání a zaměstnání, většinou jsou oba pojmy ztotožňovány.

Podstatně dále se v konstituování sociologie povolání dostala marxistická sociologie, zejména pokud jde o analýzu obsahu

a charakteru práce, tedy o místo povolání ve výrobních silách a v třídní struktuře společnosti.

Máme-li správně zařadit kategorie povolání mezi základní pojmy sociální struktury společnosti, je třeba vycházet z *dělby práce* ve společnosti.

Dělba práce je závislá na stupni rozvoje výrobních sil, tedy na technologii i na kvalifikaci pracovních sil. K. Marx říká: „Práce se organizuje a dělí různé podle nástrojů, jichž se při ní používá. Ruční mlýn předpokládá jinou dělbu práce než mlýn parní...“ [Marx 1958]. Rozdílné nároky technologie ovlivňují i dělbu práce mezi jednotlivými skupinami pracovníků. Současně se projevuje vliv výrobních vztahů na dělbu práce, a tím i na strukturu povolání. Sama dělba práce je ovlivňována vlastnictvím výrobních prostředků. Tato diferenciací určuje do značné míry i třídní strukturu jednotlivých povolání. V buržoazní společnosti jsou buržoazii nebo buržoazní inteligenci vyhrazena povolání spojená s řídicí prací nebo tzv. svobodná povolání s vysokými příjmy, zatímco dělnická třída zastává povolání spojená s fyzickou prací, často v nepříznivém pracovním prostředí. Povolání je tedy diferencující činitel uvnitř společenských tříd a vrstev. K. Marx říká: „... dělba práce vytváří různé druhy práce uvnitř jedné a téže třídy“ [Marx 1958]. *Povolání jsou tedy skupiny uvnitř společenských tříd a vrstev, diferencované podle obsahu pracovní činnosti.* J. Szcze- pański uvádí, že povolání je „... systé- m činností či prací, který je vnitřně spoje- ný, zaměřený na vytváření nějakého předmě- tu či služeb uspokojujících určité potřeby ... jsou to stále soubory činností a dovedností ... činnosti aktuálně vykonávané ... vyža- dující určitou techniku a technologii práce“ [Sociologia 1965]. Povolání však často rozměr třídy přesahuje, jeho příslušníci mohou patřit k různým společenským třídám. Například řada řemeslníků může být dělníky v továrně, a tedy příslušníky dělnické třídy, ale může také samostatně provozovat své řemeslo a příslušet tedy k ma- loburžoazii. Se zespolečenštěním výrobních prostředků u nás se řemeslníci stali dělníky nebo členy výrobních družstev, takže tím je tento teoretický problém většinou

prakticky vyřešen. Zůstávají však problémy další, související s obsahem práce a postavením v organizaci. Například ekonom může být referentem, vedoucím oddělení nebo ekonomickým náměstkem. Kde končí povolání ekonoma a kde začíná povolání vedoucího hospodářského pracovníka jako zvláštní profese, to je jeden z problémů diferenciace povolání.

V souvislosti s problematikou třídní struktury společnosti je třeba brát v úvahu to, že například dělnická třída nemůže být definována součtem dělnických povolání. Je tomu tak zejména proto, že dělnickou třídu je nutno definovat nejen výrobně a ekonomicky, ale i politicky a ideologicky [Charvát 1974]. Kromě toho zejména instituce dělnické třídy, jako například dělnická strana, odbory, SSM aj. přesahují výrobně definované hranice dělnické třídy.

2. Povolání jako sociální skupina a jeho instituce

Další okruh otázek je spojen s *povoláním jako sociální skupinou*. J. Szczepeński říká: „... kategorie povolání není skupinou v sociologickém smyslu toho slova, ale skupinou statistickou, tzn. souborem logicky vybraným na základě výkonu povolání. Kategorie povolání se může přeměnit ve skupinu ve smyslu sociologickém, jestliže podléhá institucionalizaci, *vytváří vlastní instituce*, vnitřní vazby, vlastní symboly a pocit společných zvláštností. Například stav hornický se svými institucemi, uniformou, společným vědomím, tradicemi a obřady je již nejen kategorií ve smyslu statistickém, ale sociální skupinou“ [Sociologia 1965].

K *institucím povolání* tedy patří uniformy, obřady, zvyklosti, ale i tituly (například u povolání intelektuálních), mistrovské zkoušky (u náročných profesí dělnických), časopisy (které často vytvářejí nejen společné vědomí zvláštností povolání, ale i početnou skupinu amatérů, kteří dané povolání obdivují a třeba je částečně vykonávají jako svého koníčka). Povolání formuje lidi, kteří je vykonávají. Všeobecným požadavkem je dosažení vysokého stupně profesionality, tj. dokonalosti ve výkonu povolání. To je důležité nejen pro plnění funkcí v dělbě práce, ale také pro

vlastní seberealizaci pracovníků a pro jejich osobní spokojenost s povoláním.

Zvláštnosti povolání jsou nejen kritériem pro jeho vykonávání, ale také činitelem formujícím způsob života a často i způsob myšlení těch, kteří je vykonávají. Rozhodující je zde však osobní aktivita pracovníků, jejich vlastní světový názor a struktura individuálního vědomí. K. Marx říká: „Technologie odhaluje aktivní vztah člověka k přírodě, bezprostřední výrobní proces jeho života a tím i jeho společenských životních podmínek a z nich vyvěřajících duševních představ“ [Marx 1954]. Je samozřejmé, že tento vztah není přímočarý, že je mezi ním zprostředkování aktivního vědomí člověka a vliv celkové kulturně technické úrovně daného povolání. *Znalost technologie povolání je jen jednou částí vědomí pracujících, je však z hlediska jejich uplatnění ve výrobním procesu, a tím i v procesu rozdělování, tedy v odměňování práce, částí nejdůležitější.*

Vývoj povolání je historicky podmíněn způsobem výroby. Povolání je pak faktorem, který nejvíce ovlivňuje způsob života a kulturně technickou úroveň pracujících. Z tohoto hlediska ovlivňuje povolání takové znaky *způsobu života*, jako je obsah práce (podíl fyzické a duševní práce, podíl tvořivých a rutinních funkcí), charakter práce (vzájemné vztahy mezi pracovníky a účast na řízení), dále časový rozvrh (práce na směny, práce v turnusech), životní úroveň (typ vlastnictví a úroveň odměňování) i způsob prožívání volného času. Povolání ovlivňuje i úroveň a typ vzdělání (i když zde nejde o jednostrannou závislost) a také intenzitu a formy dalšího zvyšování kvalifikace samostatným nebo organizovaným studiem. Uvnitř téže skupiny povolání jsou však určité rozdíly jak ve způsobu života, tak i v kulturně technické úrovni. Tím se dostáváme k otázce diferenciace mezi povoláními i uvnitř povolání.

3. Odvětvová, oborová a oblastní struktura povolání

Základem pro diferenciaci mezi povoláními je třídní struktura společnosti. V souladu s ní dochází k diferenciaci v postavení povolání v dělbě práce, v jejím odměňování i v soustavě řízení. V souladu s touto dife-

renciáci pak probíhá i distribuce pracovních sil mezi jednotlivá povolání. V socialistické společnosti vede vedoucí úloha dělnické třídy k tomu, že řada dělnických povolání je poměrně přitažlivých a že jediným způsobem uplatnění nadání není jen studium a volba povolání intelektuálního. To se pozitivně projevuje i ve vysoké kulturně technické úrovni dělnické třídy.

Dalším faktorem diferencujícím povolání je struktura národního hospodářství. Předešlým je možno odlišit jednotlivá odvětví, která mají vliv i na typ a počet pracujících v určitých povoláních.

Tato odvětvová struktura je v každé zemi odlišná, závisí na zdrojích surovin a energie, na stupni industrializace, na geografických zvláštlostech, na historickém vývoji dané země. Počet pracovníků v průmyslu závisí na stupni industrializace. Naproti tomu dosažený stupeň životní úrovně ovlivňuje počet pracovníků ve stavebnictví, obchodě a veřejném stravování, školství, kultuře a osvětě, zdravotní a sociální péči, komunálních službách a bytovém hospodářství. Geografické zvláštlosti určují počet pracovníků v různých odvětvích dopravy, zatímco celková vyspělost dané společnosti se projevuje v počtu pracovníků pracujících ve vědě a výzkumu.

Vzhledem k podobným podmínkám hospodářského a sociálního vývoje v uplynulých 30 letech vznikla v některých socialistických zemích i podobná struktura zaměstnanosti v hlavních odvětvích národního hospodářství.

chemii, textilním průmyslu atd. Postupně dochází ke sbližování profesionální a kvalifikační struktury jak mezi jednotlivými podniky, tak i mezi jednotlivými socialistickými zeměmi. Zůstávají jen ty rozdíly, které jsou funkčně zdůvodněné.

Struktura povolání ovlivňuje také sociální strukturu oblastí měst a obcí. Výsledkem této rozdílné struktury povolání jsou nejen rozdíly v životní úrovni, ale i ve způsobu prožívání volného času, nárocích na kulturní zařízení atd. Struktura povolání je tedy přímým odrazem struktury výrobních sil a má značný význam pro všechny ostatní struktury a sociální procesy. *Struktura povolání je hlavní součástí sociální struktury jednotlivých výrobních odvětví.* Právě podle struktury povolání je možno hodnotit vyspělost technické základny určitého odvětví. V některých odvětvích například pracují většinou vysokoškolsky kvalifikovaní pracovníci (školství, kultura, osvěta), jinde vysokoškolsky a středoškolsky kvalifikovaní pracovníci (věda a výzkum, zdravotnictví a sociální péče, peněžnictví a pojišťovnictví). Tato odvětví jsou sociálně značně homogenní. Tato homogenita je velká i v odvětví vnitřního obchodu a veřejného stravování, kde je zase jen minimální počet vysokoškoláků a převažují pracovníci vyučení. V průmyslu jsou značné rozdíly mezi obory, v nichž převažují vyučení dělníci (strojírenství, hutě, chemie) a obory, kde převažují zaučení pracovníci (textil, obuv). Odvětví průmysl, doprava, stavebnictví, zemědělství jsou podle struktury

Rozdělení pracovních sil podle vybraných odvětví v %¹

Odvětví	ČSSR 1972	NDR ² 1973	BLR 1971	PLR 1973
Průmysl	45,4	36,4	41,3	45,2
Stavebnictví	11,7	7,1	10,0	11,6
Doprava a spoje	5,9	7,5	7,1	10,2
Věda a výzkum	1,7	—	1,9	1,1

¹ Údaje jsou získány ze statistických ročenek příslušných zemí

² Údaje nejsou zcela srovnatelné, protože v NDR jsou řemesla vykazována zvlášť.

Ke správné interpretaci těchto údajů z hlediska profesionální struktury by však ještě bylo třeba znát například počty pracujících v hutním průmyslu, strojírenství,

povolání značně heterogenní, s velkým kvalifikačním i příjmovým rozpětím.

Od této homogenity či heterogenity jednotlivých odvětví národního hospodářství

je zapotřebí odlišit homogenitu či heterogenitu základních pracovních skupin. Pracovní skupiny dělníků v průmyslu a stavebnictví jsou značně homogenní, složené z většího počtu pracovníků stejné nebo příbuzné profese. Heterogenní jsou však co do jejich stáří, eventuálně výdělků. Jinak vypadá základní pracovní skupina v dopravě, kde ji tvoří dvou nebo tříčlenné osádky, jinak v povolání, která potřebují klienty (učitelé, lékaři, právníci), a jsou i povolání, kde dělník pracuje sám (malíř pokojů, traktorista). To samozřejmě ovlivňuje jak pracovní podmínky, tak i návyky a některé rysy osobnosti těchto pracovníků.

Rozdílná struktura povolání v jednotlivých odvětvích národního hospodářství je také spojena s rozdílným technickým vybavením různých povolání. Jsou povolání, při nichž jsou obsluhovány a řízeny složité technická zařízení v hodnotě mnoha milionů korun — například hutníci, pracovníci v elektrárnách, operátoři samočinných počítačů, pracovníci v chemickém průmyslu, v těžkém strojírenství nebo pracovníci automatizovaných a plně mechanizovaných zemědělských podniků. Mají velkou odpovědnost za svěřenou techniku a tato odpovědnost se stává jedním znakem povolání i jejich osobní vlastností. Jiná povolání naopak mají technické vybavení minimální a kladou spíše nároky na tvořivost, což má ovšem rovněž důsledky velkého rozsahu v oblasti výrobních sil. Jde například o povolání konstruktérů a projektantů, kteří ovlivňují parametry nových technických zařízení.

V diferenciaci povolání je třeba odlišit povolání, *typická pro určitá odvětví*. Jsou to ta povolání, která plní hlavní funkci v daném odvětví a jsou také nejpočetněji zastoupena. Jde celkem o dvě kategorie povolání:

1. *málo diferencovaná* — učitelé, lékaři, řidiči, bankovní úředníci, herci, číšníci;
2. *více diferencovaná* — a to nejen podle odvětví národního hospodářství, ale i podle oborů; jsou to v hutnictví taviči a valčíři, ve strojírenství soustružníci a frézari, v chemii lučebníci, v lesnictví pěstitelé a těžaři atd.

Od těchto povolání, která se mohou uplatnit jen v určitém odvětví nebo oboru,

je možno odlišit *průběžná povolání*, která mají více společného než rozdílného, i když jsou vykonávána v různých odvětvích a oborech. To jsou povolání zámečníků, elektromontérů, svářečů, ale patří sem i řada intelektuálních profesí, například ekonom, sekretářka, právník, matematik aj. Tato okolnost také ovlivňuje sociální mobilitu a je možno říci, že průběžná povolání snáze nacházejí nové uplatnění než povolání specializovaná, jež je možno uplatnit pouze v jednom oboru.

Tyto předpoklady jsou ověřeny průzkumem, který byl proveden Domem techniky v Pardubicích v ostravských hutních závodech. Na rozdíl od specificky hutnických profesí (hutník vysokých pecí, ocelář, valčíř, tavič) jsou tzv. průběžné profese (zámečnické, elektromontérské) atraktivnější, vykazují vysoký stupeň spokojenosti s prací, ale nižší spokojenost se závodem. Jejich potenciální fluktuace je podstatně větší než u klasických hutnických profesí.

V práci *Sociologia zawodów* analyzuje A. Sarapata [Sociologia 1965] *rozpory v modelu povolání*. Uvádí tyto čtyři základní rozpory:

1. mezi lidmi v povolání a těmi, kteří na ně aspirují,
2. mezi lidmi uvnitř povolání (úsilí o lepší postavení),
3. mezi lidmi v povolání a jejich klienty (lékař — pacient, číšník — host, průvodčí — cestující),
4. mezi povoláními v úzkém kontaktu nebo bez kontaktu (lékaři — sestry, humanitní vědci — přírodovědci).

Tyto rozpory mohou ovlivňovat některé sociální procesy. Pokusíme se o jejich stručnou analýzu. Rozpor prvního typu se projevuje jen v případech, že lidé, kteří zastávají určité povolání, nejsou pro jeho výkon kvalifikováni. Jinak jde o běžný proces volby povolání. Rozpor druhého typu dostává konfliktní podobu jen tehdy, jestliže nejsou vytvořeny instituce, které regulují vzájemné vztahy v povolání, a tím i vzestup na vyšší funkce. Rozpor třetího typu se projevuje tehdy, jestliže jednou stranou není respektována sociální role druhé strany nebo jestliže kapacita služeb a jejich potřeba jsou v nerovnováze. Rozpor čtvrtého typu se projevuje jako konflikt

tedy, jestliže mezi oběma povoláními je příliš velká a nezdůvodněná distance. Správným řízením je tedy možno tyto rozpory zmenšit nebo zcela odstranit.

4. Kvantitativní a kvalitativní vývoj povolání

Dalším úkolem sociologie povolání je zachytit kvantitativní a kvalitativní vývoj povolání. Pod vlivem vědeckotechnického rozvoje dochází k rychlému početnímu růstu některých skupin povolání. „V SSSR ... v letech 1960–1970 ... rychle rostlo množství seřizovačů, opravářů, mistrů a šoférů, zatímco množství lidí v profesích těžké a nekvalifikované práce klesalo. V USA v letech 1950–1960 rostly nejvíce profese úředníků (o 8,5 % ročně), laborantů (o 6 % ročně), inženýrů (o 5,1 % ročně), mistrů (o 3,5 % ročně), opravářů (o 2,5 % ročně), šoférů (rovněž o 2,5 % ročně) [Člověk 1973]. Rostou tedy početně především profese spojené s mechanizací a automatizací výrobního procesu a se stále většími nároky na silniční dopravu. V USA pak jde o částečně funkční, částečně parazitický růst počtu administrativních úředníků i ostatních kategorií pracovníků. V ČSSR nejsou podobné statistiky k dispozici a to je další důkaz potřeby konstituovat sociologii povolání jako organickou součást ekonomické sociologie.

Další údaje ukazují celkový kvalitativní růst pracovních sil, který se projevuje růstem počtu odborníků [Člověk 1973].

Růst počtu odborníků z celkového počtu činného obyvatelstva

SSSR	1960	10,2 %
	1970	15,9 %
ČSSR	1960	13,3 %
	1970	18,7 %

Povolání se vyvíjejí v závislosti na vývoji výrobních sil, který klade nové požadavky na profesionální strukturu a kvalifikaci pracovníků. Současně však na vývoj povolání působí i změny vyvolané vývojem výrobních vztahů, změnami v třídní struktuře společnosti. V socialistické společnosti jde o proces sbližování různých povolání

v souladu s překonáváním podstatných rozdílů mezi prací duševní a fyzickou, mezi městem a vesnicí. Součástí tohoto procesu je růst kvalifikace pracujících. Tato tendence se projevuje především ve zvyšování kulturně technické úrovně fyzicky pracujících a překonáváním přežitků sociálního distancování ve vědomí inteligence. Tento proces je nejintenzivnější u technické inteligence, která je v těsném kontaktu s dělníky. Na této styčné ploše mezi inteligencí a dělníky pak vznikají také nové profese, vyžadující vysoký stupeň manuální zručnosti i středoškolské (a někdy i vysokoškolské) odborné vzdělání.

Současně se projevují i tendence k de-kvalifikaci, zejména tam, kde je zaváděna pásová výroba, kde je nahrazováno zastaralé výrobní zařízení novým, jehož provoz vyžaduje nové profese a u něhož se starší pracovníci nemohou uplatnit.

Jak se odráží problematika sociologie povolání v konkrétních sociologických výzkumech organizovaných marxistickými sociology?

Odpověď na tuto otázku se pokusíme dát v analýze nám dostupných průzkumů, aniž bychom si činili nároky na úplný a vyčerpávající rozbor; spíše jen nastíníme hlavní tendence.

První soubornou publikací, která se zabývá sociologií povolání, je již výše citovaný sborník *Socjologia zawodów*. Obsahuje řadu teoretických statí, někdy založených

na empirickém výzkumu. Ve sborníku jsou zachycena tato povolání: 1. úředník, 2. rolník, 3. rybář a kovář, 4. pastevec, 5. horník, 6. hutník, 7. stavbyvedoucí, 8. ekonom, 9. účetní, 10. bankovní úředník, 11. obchodník, 12. kulturní pracovník, 13. učitel základní školy, 14. novinář, 15. lékař, 16. právník, 17. ošetřovatelka, 18. prokurátor.

Hlavní přínos sborníku spočívá v řešení obecných otázek, jako je vymezení povolání, jejich srovnatelnost, klasifikace a historický vývoj v Polské lidové republice.

Druhou soubornou publikací, která se zabývá problematikou sociologie povolání, je sborník *Socjalnyje problemy truda i proizvodstva*, zpracovaný společně sovětskými a polskými sociology [Socjalnyje 1969]. Zabývá se nálehavou problematikou výběru povolání mládeže. Toto zkoumání je jistě užitečné, přináší však především škálu prestiže povolání. Nejvýše zde podle sovětského průzkumu V. V. Vodzinské stojí povolání vědeckých pracovníků, dále radio-technika, letce, pak profese různých typů inženýrů, zámečnicka, seřizovače automatů a elektromontéra.

Další reprezentativní práce, sborník *Przemysl i społeczeństwo w Polsce Ludowej* [Przemysl 1969] opouští téma sociologie povolání a analyzuje sociální strukturu polského průmyslu z hlediska profesionálních pozic a rolí ředitele, specialisty, mistra, administrativního pracovníka a dělníka. Tento záměr není náhodný. Vyplyvá z logického vývoje ekonomické sociologie, která přináší prakticky použitelné výsledky tehdy, jestliže analyzuje průmysl z hlediska jeho systému řízení. Tento postup umožňuje agregovat povolání do skupin pozic a rolí a vyhnout se tak obtížnému problému přesné diferenciaci povolání.

Řešením problematiky definice povolání se zabývá W. Wesolowski ve studii *Metodologicke problémy empirických výzkumů socioprofesionální diferenciaci*. Wesolowski především zpochybňuje vzdělání jako základ profese. Říká: „Mnoho povolání může být vykonáváno, a to i velmi kvalitně, osobami s různou úrovní vzdělání“ [Wesolowski 1973]. Ukazuje na stejnou přípravu lékařů, ale různou přípravu mistrů, ředitelů. Sám však cítí, že s opomíjením teoretické přípravy, zvláště vedoucích hospodářských pracovníků, není cosi v pořádku, a proto dále říká: „Znamením toho, že se formuje nové povolání, je vždy zakládání škol, jež mají připravovat odborníky podle specifického programu. Dnes žijeme v éře škol pro ředitele.“ Je zřejmě společensky efektivnější rozšířit odbornou přípravu ve-

doucích pracovníků v průmyslových podnicích na rozsah přípravy (tj. vysokoškolského a postgraduálního studia) nutné pro lékaře než čekat, až se někteří z pracovníků podniku sami připraví pro výkon těchto funkcí — i když vlastní praxe je jedním z faktorů kvalifikace. Rovněž jeho pokusy o seskupování povolání podle:

1. kritéria typičnosti pro určité odvětví národního hospodářství,
2. oboru potřebných vědomostí (tj. vědy technické, přírodní, společenské, humanitní a lékařské),
3. zobecněné společenské funkce (tj. osvětově výchovné, řídicí a organizačské, technicko-výrobní, obchodní a spojené se službami, správně pořádkové, lékařské, rekreační, estetické),

neřeší problematiku integrace povolání tak, jak ji umožňuje řešit pojem profesionální pozice a role. To je zřejmě také důvodem toho, že v empirických výzkumech v ČSSR se problematika povolání spíše obchází a pracuje se s pojmy pozic a rolí nebo s dělením pracovníků do 3 kategorií — na manuální, manuální a zemědělské.

Nedostatek poznatků o jednotlivých povoláních je způsoben tím, že povolání vyžaduje makrostrukturální přístup a že tedy také sociální objednávka musí přicházet od celospolečenských řídicích orgánů. Velký přínos by mohl znamenat zájem odborových svazů o studium problematiky zejména těch povolání, která jsou nepopulární, mají z různých důvodů nízkou prestiž a nemají dostatek dorostu. Sociologický průzkum by mohl vyřešit dvě základní otázky:

1. zjistit skutečné hodnoty daného povolání, a tím bez povrchní propagace, se skutečnou znalostí věci změnit představy o daném povolání v široké veřejnosti;
2. zjistit skutečné problémy, které jsou s výkonem povolání spojeny a které je třeba řešit nejen silami a prostředky jednotlivých organizací, ale z celospolečenských rezerv.

Jde zejména o taková povolání, jako je kameník, soustružník, kovář, slévač (a pracovníci ústředních hospodářských orgánů a odborových svazů by jistě mohli uvést další), tedy povolání, u nichž je třeba obnovit dřívější vážnost.

Sociologie povolání přispívá k poznání společenského postavení a úlohy dělnické třídy. Na tuto problematiku upozorňuje Vl. Čech, když říká: „Vztahy, které zaujímá dělnická třída v socialistické společnosti vůči všem ostatním složkám této společnosti, jsou základem a páteří vztahů také v oficiální struktuře socialistického podniku. Ani jednu z rovin této struktury není možno vystihnout v její podstatě — ať jde o strukturu mocenskou, řídicí, či skupinovou — jestliže nebudeme vycházet ze vztahů dělnické třídy a ostatních velkých skupin socialistické společnosti“ [Čech 1973]. Jde například o různý přístup různých povolání k otázkám socialistického soutěžení, k účasti na řízení a jiných politických aktivitách v ekonomických organizacích. I když nelze aktivitu dělnické třídy redukovat na tyto údaje, jsou z hlediska řízení užitečné. G. N. Čerkasov například ukazuje, že i když zámečníci tvoří v jednom výzkumu jen 21,8 % respondentů, jsou autory 72,1 % všech zlepšovacích návrhů [Čerkasov 1972].

Rada dosavadních výzkumů trpí jakýmsi obecným sociologismem, který vede k porovnávání nejrozličnějších postojů zkoumaných skupin, aniž by se přihlíželo k jejich skutečnému postavení v materiální výrobě. *Sociologie povolání by naopak mohla ukázat skutečnou kulturu dělnického povolání i faktory, které ji proti vůli dělníků snižují.* J. Szczepański říká: „... kultura povolání dělníků, spočívající na myšlence dobře vykonaného díla a touhy po dosažení dokonalosti svěřené práce, pocitu odpovědnosti za část nebo celek výrobku... kultura povolání je produktem dlouhé doby, vytváří se na základě mnoha činitelů, ale v průmyslu plní velmi důležitou roli“ [Przemysl 1969]. *Právě poznání sociálních norem různých povolání může podstatně přispět ke zvýšení kultury povolání.* Nesmí jít samozřejmě v žádném případě o nějaké kastovníctví, dělení na „důležitější“ a „méně důležitá“ povolání. Takové kastovníctví je dělníkům, kteří dobře znají své povolání a jeho spojitost s prací jiných, rozhodně cizí. Dovedou však ocenit povolání, které vyžaduje více znalostí a delší přípravu. Tak by se měla sociologie povolání věnovat studiu například tzv. pětiletých učebních oborů

s maturitou a ukázat, v čem se liší nároky tohoto povolání od nároků povolání tradičních.

Empirické výzkumy povolání jsou zatím u nás ve větším počtu provedeny u dvou kategorií pracovníků: u pracovníků dopravy (kde zřejmě úzce souvisí s profesiografií) a u vedoucích hospodářských pracovníků (kde slouží analýze sociální struktury, pravomoci i sociální orientace těchto pracovníků). V této souvislosti je možno uvést průzkumy uplatnění absolventů středních odborných škol dopravních, stability vybraných pracovníků ČSAD aj. Jedním z mála průzkumů, které respektují členění respondentů podle profesí, je i průzkum pracovních a životních podmínek v n. p. ZPS v Gottwaldově. Pokud jde o vedoucí hospodářské pracovníky, byla řada průzkumů provedena ve strojírenství, stavebnictví, dopravě, energetice, zemědělství, výzkumu. Obohacení ekonomické sociologie znamenaly i průzkumy uplatnění absolventů vysokých škol technických a Vysoké školy ekonomické v Praze.

Vyvrcholením série výzkumů v dopravě je výzkumný úkol *Postupové linie absolventů specializovaných studijních oborů v dopravě*, řešený E. Mlezivou a kolektivem ve Výzkumném ústavu dopravním v Praze. Sociologická studie postupových linií vychází z poznání, že je zapotřebí přiblížit skutečnou kvalifikační strukturu povolání v dopravě struktuře optimální. Snaží se vyrovnat s tím, že řada vedoucích funkcí je dosud obsazena pracovníky, kteří nesplňují kvalifikační předpoklady, a současně na železnici pracuje dostatek lidí, kteří tuto kvalifikaci mají, ale nemají možnost a někdy i chuť do těchto funkcí postoupit. Autoři výzkumné zprávy provádějí analýzu uplatnění absolventů různých škol v dopravě. Usilují o přesnou definici kategorií zjištěných postupových linií, jako je výchozí funkce, prahová funkce, cílová funkce, jedinečná funkce atd. Dále definují základní postup, variantní postup a praktizovaný postup. Přínosem tohoto výzkumu je snaha zachytit vertikální dimenzi povolání studiem profesionální dráhy, kterou pracovníci dopravy procházejí po svém nástupu do zaměstnání. Jde přitom zejména o to, aby byli zařazováni v souladu se svou

kvalifikací a aby jejich další funkce odpovídaly potřebám přípravy na jejich funkci cílovou, tj. takovou, kterou budou vykonávat v hlavním období své pracovní aktivity, v době svého největšího odborného rozvoje. Celý tento výzkum znamená obohacení pojmového a metodologického aparátu ekonomické sociologie a vybízí k následování.

Příkladem sociologického studia povolání jsou práce o povolání inženýra. Na toto téma byla napsána řada prací zejména v Polsku. V ČSSR se touto problematikou zabývají především Vl. Čech a E. Jukl, řešitelé výzkumného úkolu *Postavení a úloha inženýrskotechnické inteligence v socialistickém podniku*. Autoři ukazují tendenci k diferenciaci i integraci inženýrského povolání. Uvádějí obecnou definici povolání inženýra a upozorňují na tradici považovat inženýry v podniku za příslušníky jedné profesionální kategorie. Je proto třeba řešit problém jejich povolání konkrétně, jako povolání specializovaných inženýrů strojařů, elektrotechniků atd. Současné však z provedené analýzy vyplývá, že inženýři různých typů mají mnoho společných rysů, zejména pokud jde o jejich životní podmínky, postoje a hodnotové orientace. Významným příspěvkem ke studiu povolání inženýra je autoprofesiogram, který Čech a Jukl při výzkumu použili. Také v něm se ukazuje, že inženýři mají mnoho společného: polovina z nich vykonává funkce vedoucích, polovina funkce samostatných specialistů. Funkce vedoucího vyžaduje praktické znalosti, nároky na fyzickou a psychickou stránku osobnosti, politickou angažovanost a osobní odpovědnost. Funkce samostatného specialisty dává větší předpoklady k odbornému rozvoji, k větším kontaktům s výpočetní technikou a umožňuje věnovat volný čas osobním zálibám. Tato diferenciacie platí pro všechny inženýry bez ohledu na jejich technickou specializaci. Autoři připomínají i společnou problematiku normování inženýrské práce a za jeden ze společných rysů inženýrů považují jejich profesionální etiku. Je možno konstatovat, že citovaný výzkum potvrzuje možnost studovat povolání jako sociologickou kategorii, která má značný poznávací a praktický význam.

Sociologie povolání se setkává s řadou problémů teoretických i praktických. Současné však je nesporný její velký význam pro prohloubení poznání sociální struktury společnosti i pro řízení sociálních procesů, především v ekonomické oblasti. Řada výzkumů přináší některé údaje o povoláních, většina výzkumů však dosud problematiku povolání obchází nebo opomíjí. Přitom povolání je činitelem, který spojuje řadu sfér sociálního života, vytváří kulturu práce a ovlivňuje způsob života.

V souvislosti se sociálním plánováním se často diskutuje otázka ukazatelů sociálního rozvoje. Je možné, že by struktura vybraných povolání mohla být syntetickým ukazatelem rozvoje společnosti, který by vyjadřoval změny jak v obsahu, tak i v charakteru práce.

Průzkumy zpravidla získávají sociologické proměnné, tedy charakteristiky, které lze připsat skupině, ale jen částečně přispívají k poznání společenských realit a strukturních vztahů [Charvát 1974]. Měly by však také vypovídat o dělbě práce, přátelství, účtě, formách soužití aj. strukturních vztazích.

Jakými otázkami by se měla zabývat soudobá sociologie povolání? Měly by to být například tyto problémové okruhy:

1. sociální struktura povolání a jeho vztah k třídní struktuře společnosti;
2. obsah práce v povolání, vztah duševní a fyzické práce, tvořivost práce a kvalifikace;
3. dělba práce a kooperace mezi povoláními a uvnitř povolání;
4. sociální vztahy v kontextu povolání, tj. soudržnost, přátelství, účta, závislost, podřízenost;
5. sociální hodnoty a sociální normy povolání;
6. instituce jednotlivých povolání a jejich místo v soustavě celospolečenských institucí;
7. sociální mobilita jednotlivých povolání;
8. prestiž povolání a volba povolání.

Nutnost vytvořit sociologii povolání vystupuje do popředí zejména s rozvojem sociálního plánování. V plánech podniků, odvětví a oblastí je třeba vyjádřit potřebu pracovních sil nejen v kategoriích dělník, technik nebo administrativní pracovník,

ale také v kategoriích zcela konkrétních profesí (např. zámečnick, elektromechanik, svářeč, nástrojař atd.). Také uplatnění sociologie při studiu otázek řízení jednotlivých odvětví národního hospodářství vyžaduje studium sociální struktury konkrétních profesí a analýzu obsahu a charakteru jejich práce. Přitom *profil každého odvětví určuje skupina několika hlavních povolání, která je možno podrobit teoretickému i empirickému studiu*. Tak budou postupně vytvořeny předpoklady pro rozvoj sociologického výzkumu povolání jako integrální součásti ekonomické sociologie.

Literatura

- Blau, P. M. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
- Čech, V.: *Problematika dělnické třídy v sociologii podniku*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 5.
- Cerkašov, G. N.: *Sociologie práce a odbory*. Praha, Práce 1972.
- Clowěk, věda, technika. Sborník, Praha, Svoboda — Moskva, Mysl 1973.
- Charvát, F.: *Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 6.
- Marx, K.: *Spisy 4*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Matoušek, O. — Růžička, J.: *Psychologie práce*. Praha, NPL 1965.
- Miller, D. C. — Form, W. H.: *Industrial Sociology*. New York, Harper & Row 1964.
- Przemysł i społeczeństwo w Polsce Ludowej*. Sborník, Wrocław — Warszawa — Kraków Ossolineum 1969.
- Social'nye problemy truda i proizvodstva*. Sborník, Moskva, Mysl — Warszawa, Książka i wiedza 1969.
- Sociologia zawodów*. Sborník, Warszawa, Książka i wiedza 1965.
- Wesołowski, W.: *Metodologické problémy empirických výzkumů socioprofesionální diferenciace*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 4.

Резюме

Коларж Я.: Социологическая проблематика профессий

Социологическое изучение профессий является отраслью экономической социологии, которая развита еще недостаточно, несмотря на существующую объективную общественную потребность в изучении структуры и развития профессий, особенно с точки зрения теории и практики социального планирования.

На разделение труда в обществе влияет как развитие производительных сил, прежде всего технологии, так и производственные отношения, т. е. тип собственности на средства производства. Профессии являются группами внутри общественных классов и слоев, различающимися по содержанию трудовой деятельности. Профессия, однако, часто выходит за рамки класса и люди одной профессии могут принадлежать к разным общественным классам. Поэтому и определение рабочего класса не может быть суммой рабочих профессий, так как учреждения рабочего класса — партия, профсоюзы и др. — выходят за рамки рабочего класса.

К институтам профессии относятся формы, обряды, навыки, титулы, экзамены, но и журналы, которые часто соединяют профессионалов с любителями в ряде профессий. Общим требованием является достижение высокового уровня профессиональности, т. е. совершенности при выполнении профессии. Профессия формирует и психику человека и его образ жизни.

Профессиональная структура определяется структурой народного хозяйства. В социалистических странах на одинаковой ступени социального развития возникла и примерно одинаковая профессиональная структура. Профессиональная структура влияет и на социальную структуру областей, городов и прочих населенных пунктов. В последнее время быстро растет численность палачиков, ремонтников, мастеров, водителей. Происходит как сближение родственных профессий, так и разделение профессий, возникновение новых профессий. Одновременно у ряда профессий мы сталкиваемся с проблемой падения квалификации.

При распределении профессий мы можем выделить несколько профессий, типичных для определенных отраслей. Существуют профессии, которые выполняют основные функции и численно преобладают в определенной отрасли. К социологическому анализу профессий относится и изучение противоречий в модели профессии.

Изучение профессий требует макроструктурного подхода и, следовательно, социальный заказ на социологическое исследование профессий должен исходить от высших, в основном выше уровня предприятия, органов управления. Задачей социологического исследования является выяснение подлинных ценностей данной профессии и подлинные проблемы, связанные с ее выполнением.

Эмпирические исследования профессий осуществились в ряде социалистических стран, прежде всего в Польше, СССР и ЧССР. Чаще всего изучается социальная структура профессий (демографическая и квалификационная) и престиж с точки зрения выбора профессии. Больше всего исследованных профессий в ЧССР было осуществлено на транспорте, многочисленны и исследования профессий ведущих работников народного хозяйства. С точки зрения теоретической модели ценно исследование линий продвижения работников, осуществленное на транспорте.

Необходимость развития социологического изучения профессий особенно ярко выступает в связи с социальным планированием. И дальнейшее развитие экономической социологии требует социального анализа профессий. Профессия является таким фактором, который объединяет ряд сфер социальной жизни, создает культуру труда и влияет на образ жизни.

Summary

Kolář J.: Sociological Problems of Occupation

Sociological vocational research represents a hitherto insufficiently developed area of economic sociology, even though there exists an objective social need for studying the structure and the development of occupations — particularly with a view to the theory and practice of social planning. In statistical surveys, the different criteria applied in the differentiation of occupations constitute an actual problem.

The division of labour in society is affected both by the development of productive forces (primarily technology) and by production relations (i. e. type of ownership of production means). Occupations represent groups within social classes and strata differentiated according to the content of working activity. Frequently, however, occupation exceeds the class dimension and members of the same occupation may belong to different social classes. This is also why the working class cannot be defined in terms of the sum of working-class occupations, since working-class institutions — such as the Party and the trade union — surpass the bounds of the working class.

Vocational institutions involve uniforms, ceremonies, customs, titles, examinations, but also periodicals frequently joining professionals and amateurs in a number of occupations. The attainment of a high degree of professionalism, i. e. of perfection in performing an occupation, is generally required. The occupation also forms the psyche of man and his way of life.

The occupational structure is determined by the structure of national economy. In socialist countries, an approximately similar occupational structure arose on a similar social-

-development level. The occupational structure also affects the social structure of regions, towns and villages. Of late, there has been a rapid increase in the numbers of setters, repairmen, foremen, drivers. An approximation of related occupations as well as a new differentiation of occupations are taking place and new occupations are coming into existence. Simultaneously, the problem of dequalification is emerging in a number of occupations.

Within the scope of vocational differentiation, several occupations typical of a particular branch may be distinguished. These occupations fulfil the principal function and are most numerous in the branch. Sociological vocational analysis also involves the study of contradictions appearing in the model of occupations. The investigation into occupations requires a macrostructural approach and, consequently, the social order for sociological vocational research must be given by higher, particularly superenterprise management organs. The aim of sociological research is to ascertain the actual values of the given occupation and to reveal the actual problems connected with its performance.

Empirical vocational research has been carried out in a number of socialist countries, especially in Poland, in the USSR and in Czechoslovakia. The social (i. e. demographic and qualification) structure of occupations and occupational prestige from the point of view of vocational choice are the most current research subjects. In Czechoslovakia, the majority of vocational research has been carried out in the area of transport; also inquiries into the occupations of leading economic workers are frequent. The investigation of promotion lines applied in transport is a contribution to the theoretical model of occupations.

The necessity to develop sociological vocational research manifests itself most markedly in connection with social planning. The social analysis of occupations is also essential for the further development of economic sociology. Occupation is a factor joining a number of spheres of social life, creating the culture of work and affecting the way of life.